

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ - ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Β:
ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ – ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ

ΜΑΘΗΜΑ

ΘΕΜΑΤΑ ΑΣΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ
ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΙΔΟΥ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΣΠΟΥΔΑΣΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΣΤΙΚΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
ΜΕΤΑΞΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑΣ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΑΧΑΡΝΩΝ

ΜΠΑΛΑΜΠΑΝΙΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΕΑΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- 1.1 Άξονας προσέγγισης του θέματος: Μεταξύ κράτους και αγοράς
- 1.2 Μελέτη περίπτωσης: Δήμος Αχαρνών
- 1.3 Μέθοδος της ερευνητικής μελέτης
- 1.4 Θέμα της ερευνητικής μελέτης
- 1.5 Χρονικό πλαίσιο της ερευνητικής μελέτης

2. ΑΣΤΙΚΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΟΡΑΤΕΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

- 2.1 Η μεταπολεμική περίοδος (1949-1967). Οικονομία.
- 2.2 Σε αναζήτηση αναπτυξιακής στρατηγικής
- 2.3 Εκβιομηχάνιση και εκμηχάνιση της γεωργίας
- 2.4 Επίσημες πηγές χρηματοδότησης. Βιομηχανία και γεωργία.
- 2.5 Άτυπες πηγές χρηματοδότησης. Υπόλοιποι παραγωγικοί τομείς – Κατασκευή κατοικιών.
- 2.6 Εποικισμός του Δήμου Αχαρνών

*Αγροτική γη. Μικρές και μεγάλες ιδιοκτησίες. Τρόποι απόκτησης.
Από την αγροτική στην αστική γη. Πολυτεμαχισμός της αγροτικής γης και πώλησή της.
Οικοδόμηση των αυθαίρετων κατοικιών*

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

- 3.1 Μεταξύ κράτους και αγοράς
- 3.2 Απολογισμός. Παραλείψεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Άξονας προσέγγισης του θέματος: Μεταξύ κράτους και αγοράς

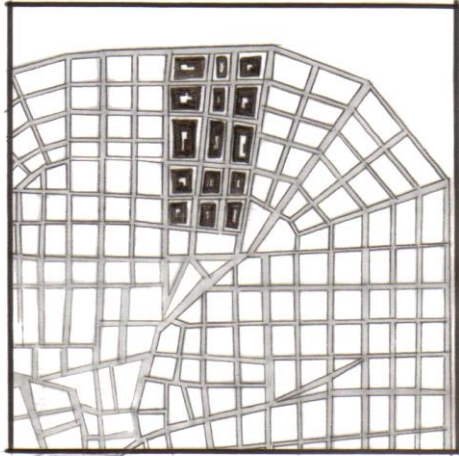
Στην παρούσα εργασία, διερωτώμαι πάνω στον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε και αναπτύχθηκε ο αστικός χώρος της Αθήνας και, πιο συγκεκριμένα, αναζητώ τις καθοριστικότερες κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές κ.ά. δυνάμεις που έδρασαν προς την κατεύθυνση αυτή στην ιδιαίτερη περίπτωση της χώρας μας. Από τους τρεις άξονες προσέγγισης που υποδεικνύει το μάθημα, επιλέγω να αρθρώσω τη συλλογιστική μου με βάση τον άξονα: "πόλεις και σχεδιασμοί μεταξύ κράτους και αγοράς". Επιλέγω αυτόν τον άξονα προσέγγισης γιατί, πράγματι, η ακροβασία μεταξύ κράτους και αγοράς είναι χαρακτηριστικά ο "δρόμος" μέσα από τον οποίο συγκροτήθηκε και αναπτύχθηκε η νεοελληνική πόλη, από την πρώτη κιόλας στιγμή που η Ελλάδα ανακηρύχθηκε ανεξάρτητο κράτος με το Πρωτόκολλο Ανεξαρτησίας του 1830.

Βέβαια, τόσο το "κράτος" όσο και η "αγορά" θα χρειάζονταν εδώ έναν αναλυτικό ορισμό, πράγμα που υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια της παρούσας εργασίας. Πάντως, έχω πάντα υπόψιν ότι με το "κράτος" δεν εννοούμε απλά τις διάφορες κυβερνητικές πολιτικές και αποφάσεις και, παρομοίως, με την "αγορά" δεν εννοούμε γενικά το "κεφάλαιο". Αντιλαμβάνομαι τόσο το κράτος όσο και την αγορά ως έναν σύνθετο και δυναμικό συσχετισμό πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων, στον οποίο συμπλέκονται πολιτικά κόμματα, δημόσιοι οργανισμοί, κρατικοί, συνδικαλιστικοί, επαγγελματικοί και επιστημονικοί φορείς, συνδικάτα, σωματεία, ενώσεις, σύλλογοι, το ξένο, το εγχώριο, το μικρό και το μεγάλο κεφάλαιο, χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί κ.ά. Επιπλέον, μιλώντας για συσχετισμούς, φαίνεται πως μεταξύ κράτους και αγοράς (τουλάχιστον στις καπιταλιστικά οργανωμένες κοινωνίες) δεν υπάρχουν αυστηρές διαχωριστικές γραμμές αλλά μια διαρκής αλληλεπίδραση που καθορίζει τη μεταξύ τους ισορροπία η οποία, πράγματι, άλλες φορές "βαραίνει" προς τη μια και άλλες προς την άλλη πλευρά.

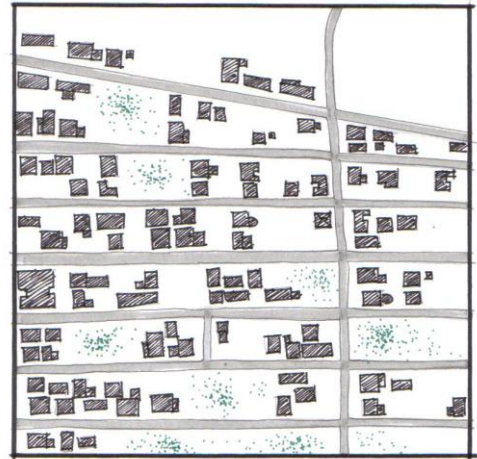
Για τη συγκρότηση και την ανάπτυξη του αστικού χώρου της Αθήνας, λέγεται πως η παραπάνω ισορροπία μεταξύ κράτους και αγοράς βαραίνει διαχρονικά προς την πλευρά της αγοράς. Με άλλα λόγια, έχει υποστηριχθεί πως το ελληνικό κράτος (σε αντίθεση με κράτη της βόρειας και κεντρικής Ευρώπης) απουσίασε συστηματικά από την άσκηση χωρικής πολιτικής, στεγαστικής πολιτικής κτλ. Θα ελέγξω εδώ την ακρίβεια του παραπάνω ισχυρισμού χωρίς να αμφιβάλλω γενικά για την "απουσία" του ελληνικού κράτους. Πράγματι, όσο κι αν ψάξει κανείς, είναι αδύνατον να βρει κάποια περίπτωση στην οποία το ελληνικό κράτος στέγασε μαζικά τον πληθυσμό που το είχε ανάγκη ή πήρε και εφάρμοσε διεξοδικά μέτρα για το σχεδιασμό του αστικού χώρου πέρα από τη ρύθμιση των όρων δόμησης. Μήπως, όμως, η εν λόγω "απουσία" του ελληνικού κράτους υπήρξε μια κατά τ' άλλα απολύτως "παρούσα" κρατική πολιτική επιλογή;

1.2 Μελέτη περίπτωσης: Δήμος Αχαρνών

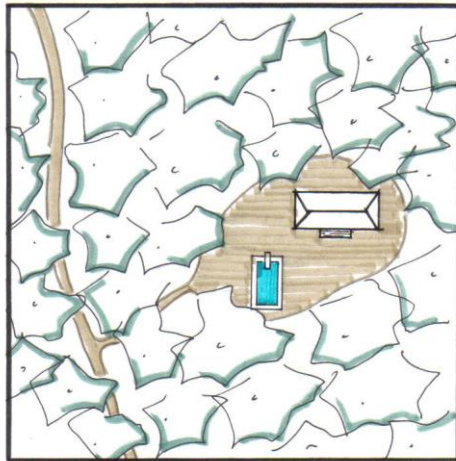
Μέσα από τον παραπάνω άξονα προσέγγισης, εστιάζω στη μελέτη της πολεοδομικής εξέλιξης του Δήμου Αχαρνών, με έμφαση στην οικιστική ανάπτυξη της περιοχής. Η συγκεκριμένη επιλογή βασίζεται στο γεγονός ότι στο Δήμο Αχαρνών εντόπισα έναν "πλούτο" οικιστικών μορφών και τύπων, που αναφέρω ενδεικτικά: το κεντρικό ή "Παλαιό" Μενίδι, βασισμένο στο ρυμοτομικό σχέδιο του 1933, αυθαίρετες λαϊκές και πολυτελείς κατοικίες εντός και εκτός σχεδίου πόλεως, τυπικές πολυκατοικίες αντιπαροχής, δύο οικισμούς του Ο.Ε.Κ., τον οικισμό του οικοδομικού συνεταιρισμού Ξενοδοχοϋπαλλήλων, δύο οικισμούς τσιγγάνων εντός και εκτός σχεδίου πόλεως, έναν οικισμό προκατασκευασμένων κατοικιών για τον σεισμόπληκτο πληθυσμό της Αθήνας του 1999, το Ολυμπιακό Χωριό και τον οικισμό των Θρακομακεδόνων, σχεδιασμένο στα πρότυπα της κηπούπολης.

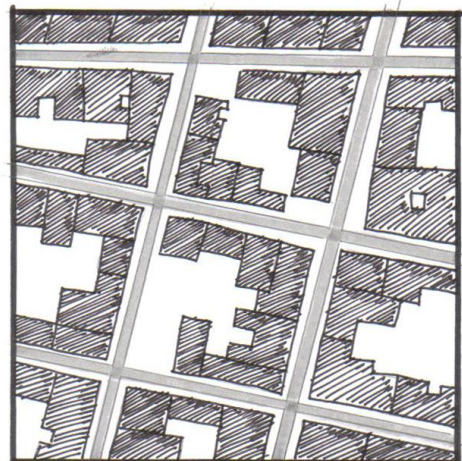
κεντρικό ή "Παλιό" Μενίδι

αυθαίρετες λαϊκές κατοικίες

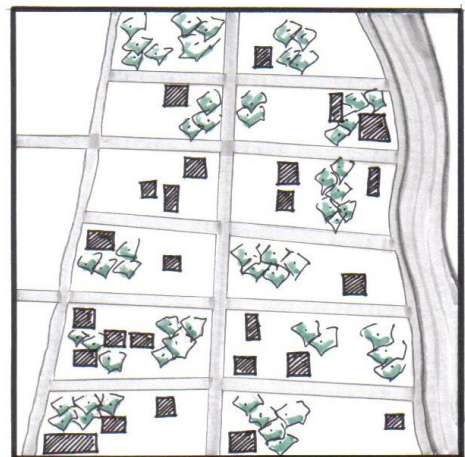
αυθαίρετη πολυτελής κατοικία στην Πάρνηθα

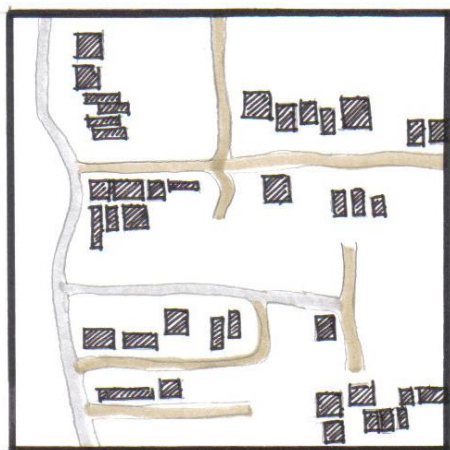
πολυκατοικίες αντιπαροχής

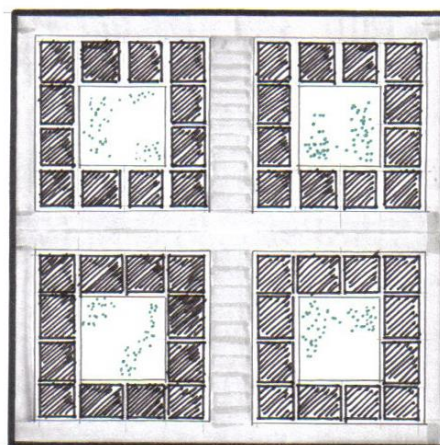
οικισμός Ο.Ε.Κ. Προφήτη Ηλία

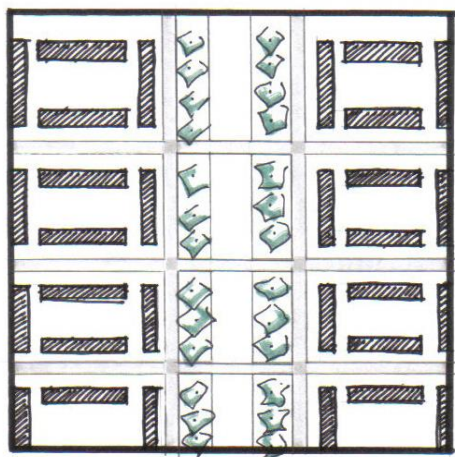
οικοδ/κός συν/σμός Ξενοδοχοπάλληλων

οικισμός τοιγάνων

κατοικίες για τους σεισμόπληκτους

Ολυμπιακό Χωριό

οικισμός Θρακομακεδόνων

Ο παραπάνω "πλούτος" οικιστικών μορφών και τύπων, που απεικόνισα με τη μορφή σκίτσων, υπονοεί πολλές διαφορετικές μορφογενετικές δυνάμεις. Κι αυτές οι μορφογενετικές δυνάμεις δεν είναι μόνο τα σχέδια αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων (που άλλωστε στα περισσότερα από τα παραπάνω παραδείγματα απουσιάζουν), αλλά μια σειρά δυνάμεων πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών, πολιτισμικών κ.ά. Αναζητώ εδώ αυτές ακριβώς τις μορφογενετικές δυνάμεις που υπονοούνται πίσω από κάθε σκίτσο, εκ πρώτης όψεως απλό αλλά σε δεύτερη ανάλυση δύσκολο και σύνθετο να ερμηνευτεί.

Το χρονικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσω την αναζήτησή μου δεν είναι μια "ελεύθερη" ή/και ενστικτώδης επιλογή, αλλά μια επιλογή που προκύπτει "αναγκαστικά" από τη μέθοδο που περιγράφεται παρακάτω.

1.3 Μέθοδος της ερευνητικής μελέτης

Οδηγό για τη μέθοδο της παρούσας εργασίας αποτελεί το βιβλίο του Aldo Rossi *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, γραμμένο το 1966. Η κεντρική ιδέα που αναπτύσσει ο Aldo Rossi βρίσκεται ήδη στον τίτλο του βιβλίου. Ονομάζει το βιβλίο του *Η αρχιτεκτονική της πόλης* γιατί θεωρεί την πόλη ως αρχιτεκτονικό έργο. Γράφοντας, όμως, αρχιτεκτονικό έργο, δεν εννοεί μόνο την ορατή εικόνα της πόλης (το σύνολο των αρχιτεκτονικών έργων) αλλά και την αρχιτεκτονική ως κατασκευή. Και πάλι εδώ, γράφοντας κατασκευή, δεν εννοεί μόνο την τεχνική κατασκευή των αρχιτεκτονημάτων. Εννοεί την ανθρώπινη, συλλογική κατασκευή, σε συγκεκριμένο περιβάλλον (γεωγραφικό, κοινωνικό, πολιτισμικό κτλ.) και

μάλιστα στο πέρασμα του χρόνου. Οι τρεις αυτές διαστάσεις, και η σημείωση εδώ είναι δική μου, συγκροτούν τελικά την αρχιτεκτονική της πόλης ως ιστορική κατασκευή.

Η ίδια ιδέα μέσα από ένα άλλο σχήμα έχει ως εξής: Σύμφωνα με τον Aldo Rossi, όταν περιγράφουμε την πόλη, ασχολούμαστε κυρίως με τη μορφή της, η οποία γίνεται συγκεκριμένη στην αρχιτεκτονική της πόλης. Η μορφή όμως, ή καλύτερα οι μορφές της πόλης, είναι μία μόνο όψη της σύνθετης πραγματικότητας: είναι η ορατή διάσταση των αρχιτεκτονικών έργων, που μπορεί να περιγραφεί με βάση το στυλ, το αρχιτεκτονικό ύφος, με βάση αναλογίες, γεωμετρικά χαρακτηριστικά κ.ά. Πέρα, όμως, από την ορατή αυτή διάσταση, ο Aldo Rossi επισημαίνει και μια σειρά από αδιόρατες διαστάσεις που συγκροτούν μια ιδιαίτερη δομή. Αυτές ακριβώς τις αδιόρατες διαστάσεις, που υπονοούνται από την ορατή αρχιτεκτονική μορφή, ονομάζει στο έργο του Αστικούς Συντελεστές.

Ασκώντας έντονη κριτική στον απλοϊκό φονξιοναλισμό, που θεωρεί ότι η λειτουργία είναι εκείνη η παράμετρος που συνοψίζει τη μορφή, ο Aldo Rossi προτείνει να μην συσχετίσουμε την αρχιτεκτονική της πόλης μόνο με τις λειτουργίες της αλλά με μια σειρά επιπλέον δυνάμεων, αντλώντας από διάφορα επιστημονικά πεδία πέρα από την αρχιτεκτονική, όπως η αστική τοπογραφία, η κοινωνική γεωγραφία, η ιστορία κ.ά. Αντλώντας, λοιπόν, από τις θεωρίες των γεωγράφων Chabot και Tricart, θεμελιώνει τη μελέτη της πόλης στη βάση του κοινωνικού περιεχομένου και των γεωγραφικών παραγόντων της, με άλλα λόγια, στη βάση μιας κοινωνιολογικής μελέτης στενά συνδεδεμένης με την τοποθεσία που μας ενδιαφέρει. Αυτό σημαίνει τη μελέτη του "locus" (της μοναδικής σχέσης που υπάρχει ανάμεσα σε έναν συγκεκριμένο τόπο και τις κατασκευές που βρίσκονται σ' αυτόν), τη μελέτη της κοινωνικής, οικονομικής και θρησκευτικής ζωής, των συστημάτων αξιών και ιδεών, της ιστορίας, της μνήμης, των θεσμών και των πολιτικών επιλογών. Επιπλέον, μέσα από τους Marcel Poète και Lavedan (σημαντικούς μελετητές της ιστορικής εξέλιξης της πόλης του Παρισιού), αναδεικνύει τη σημασία των σχεδίων πόλης, που κληροδοτούν στις πόλεις μορφολογικά χαρακτηριστικά που διαρκούν, όπως το ανάπτυγμα των δρόμων (ευθύγραμμο, ελικοειδές, καμπύλο κ.ά.) και ανασύρει από τον Milizia και το πνεύμα του Διαφωτισμού, τη διάκριση ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική τάξη, καθεμιά από τις οποίες επιβάλλει διαφορετικές χωρικές σχέσεις και διαφορετικές μορφές στην αρχιτεκτονική της πόλης.

Τέλος, ο Aldo Rossi δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις θεωρίες που μελετούν την πόλη από οικονομική σκοπιά. Οι θεωρίες αυτές συσχετίζουν την αρχιτεκτονική της πόλης με την οργάνωση της παραγωγής μιας κοινωνίας καθώς επίσης παρακολουθούν τους μετασχηματισμούς της αρχιτεκτονικής της πόλης κατά το πέρασμα από το ένα μοντέλο κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης στο άλλο. Ακόμη, ανάλογα με την περίπτωση (φεουδαρχία, καπιταλισμό, σοσιαλισμό), οι θεωρίες αυτές μελετούν και τη δομή της έγγειας ιδιοκτησίας (το μέγεθος των ιδιοκτησιών, το σχήμα των οικοπέδων κ.ά.), για παράδειγμα μέσα από τους διάφορους ιστορικούς κτηματολογικούς χάρτες. Παρά την ιδιαίτερη έμφαση, είναι βέβαια σαφές ότι η οικονομία δεν μπορεί να απομονωθεί από το σύνθετο πλέγμα όλων εκείνων των δυνάμεων που περιγράφηκαν παραπάνω.

Συνοψίζοντας, και με βάση το έργο του Aldo Rossi, η μελέτη της αρχιτεκτονικής της πόλης προϋποθέτει τη μελέτη όλων εκείνων των αδιόρατων δυνάμεων που υπονοούνται από τις ορατές αρχιτεκτονικές μορφές, αφορούν ολόκληρο το κοινωνικό πεδίο σε συγκεκριμένο γεωγραφικό περιβάλλον και σε συγκεκριμένο χρόνο, και που ο ίδιος ονομάζει Αστικούς Συντελεστές.

1.4 Θέμα της ερευνητικής μελέτης

Συγκεκριμένα για το Δήμο Αχαρνών, και με βάση τη μέθοδο που περιέγραψα παραπάνω, επιχειρώ εδώ να αποκαλύψω τις αδιόρατες εκείνες δυνάμεις, τους Αστικούς Συντελεστές, που υπονοούν 1) η πολεοδομική του εξέλιξη και 2) οι αρχιτεκτονικές μορφές και οι τύποι κατοικίας που εντοπίζει κανείς στην περιοχή.

1) Ως προς την πολεοδομική εξέλιξη του Δήμου, εστιάζω στη στιγμή της οικιστικής "έκρηξης", τη στιγμή δηλαδή που το Μενίδι εξελίσσεται από έναν μικρό οικιστικό πυρήνα σε μια ευρύτερη περιοχή διάσπαρτης αυθαίρετης δόμησης. Η στιγμή αυτή εντοπίζεται χρονικά μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, κυρίως στις δεκαετίες του '50 και του '60, οπότε μεγάλα κύματα εσωτερικών μεταναστών σπεύδουν από τον αγροτικό χώρο στην Αθήνα.

Δ. Αχαρνών, νότια, 1938

Δ. Αχαρνών, νότια, 1953

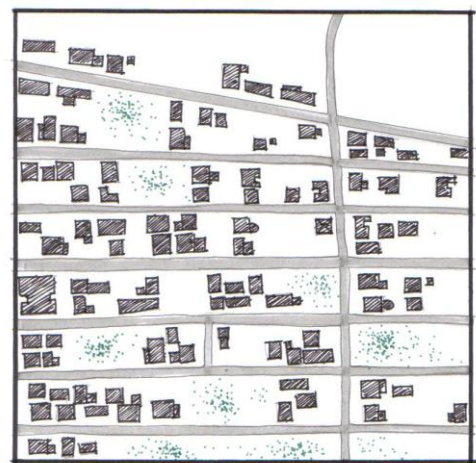

Δ. Αχαρνών, νότια, 1962

Δ. Αχαρνών, νότια, 1977

2) Ως προς τις αρχιτεκτονικές μορφές και τους τύπους κατοικίας που εντοπίζει κανείς στην περιοχή, εστιάζω στην πιο χαρακτηριστική και πιο διαδεδομένη εξ αυτών, στη μικρή λαϊκή αυθαίρετη κατοικία, όπως φαίνεται στο παρακάτω σκίτσο:

αυθαίρετες λαϊκές κατοικίες

Ποιοι είναι οι αστικοί συντελεστές που υπονοούν οι παραπάνω απεικονίσεις (αεροφωτογραφίες και σκίτσα); Ποιες είναι οι αδιόρατες κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές κ.ά. δυνάμεις που, στο πέρασμα του χρόνου, συγκρότησαν τις παραπάνω ορατές μορφές;

1.5 Χρονικό πλαίσιο της ερευνητικής μελέτης

Για να απαντήσω στο παραπάνω ερώτημα, επιστρέφω σε μια παλαιότερη ιστορική περίοδο, που κρίνω ως ιδιαίτερος καθοριστική για τη συγκρότηση, έκτοτε, του αστικού χώρου. Πρόκειται για ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο, την περίοδο δηλαδή από το τέλος του εμφυλίου πολέμου τον Αύγουστο του 1949 μέχρι την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας τον Απρίλιο του 1967. Στην περίοδο αυτή, για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία, ο αστικός πληθυσμός ξεπερνάει τον αγροτικό, τα αστικά κέντρα και κυρίως η Αθήνα μεγαλώνουν, πυκνώνουν και αλλάζουν.

2. ΑΣΤΙΚΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΟΡΑΤΕΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

2.1 Η μεταπολεμική περίοδος (1949-1967). Οικονομία.

Οι εξελίξεις στο διάστημα της μεταπολεμικής περιόδου και, ιδιαίτερα, η βαθιά οικονομική διαρθρωτική αλλαγή που συντελέστηκε στη χώρα είναι ταυτόχρονα καθοριστικές και αποκαλυπτικές για τους όρους με τους οποίους συνέβη μια άνευ προηγουμένου πληθυσμιακή και οικιστική "έκρηξη" στην Αθήνα, με αποτέλεσμα μικροί οικιστικοί πυρήνες να εξελιχθούν σε ευρύτερες περιοχές διάσπαρτης αυθάρτητης δόμησης.

Μέχρι το 1950, η μεγάλη πλειονότητα των κατοίκων της χώρας ζούσε σε χωριά και κωμοπόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων και ο αγροτικός τομέας είχε δεσπόζουσα θέση στην εθνική οικονομία. Η αγροτική παραγωγή αντιπροσώπευε περίπου το 30% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ) και απασχολούσε το 58% του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού. Στις υπηρεσίες αναλογούσε περίπου το μισό του ΑΕΠ και το 1/4 της συνολικής απασχόλησης, ενώ το μερίδιο στο ΑΕΠ του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα (που συμπεριλαμβάνει μεταποίηση, ενέργεια, κατασκευές και ορυχεία) ήταν μόλις 20% και το μερίδιό του στην απασχόληση 18%. Η μεταποιοητική βιομηχανία καθεαυτή αποτελούνταν, κατά κύριο λόγο, από κλάδους της λεγόμενης "ελαφράς" βιομηχανίας (Ιορδάνογλου 2003).

Μέσα σε ελάχιστα χρόνια, και μέχρι την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας, η γενική κατάσταση στην Ελλάδα μεταβλήθηκε σημαντικά. Μια άνευ προηγουμένου αύξηση του αστικού πληθυσμού ξεπέρασε, για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία, τον αγροτικό πληθυσμό. Κατά την απογραφή του 1951, ο αστικός πληθυσμός έφτασε το 37,7%. Κατά την απογραφή του 1961, ο αστικός πληθυσμός έφτασε το 43%, ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε στο 44% και ο ημιαστικός παρέμεινε στο 13%. Η μεγαλύτερη αύξηση του αστικού πληθυσμού σημειώθηκε στην Αθήνα, όπου απορροφήθηκε το 62,7% της συνολικής αύξησης και κατά το 1961 ο πληθυσμός της ήταν μεγαλύτερος από το σύνολο του αστικού πληθυσμού της υπόλοιπης χώρας (Τσουκαλάς 1974). Όσο για την οικονομία, κυριαρχούνταν πλέον από τη βιομηχανία και τις υπηρεσίες. Στις αρχές της δεκαετίας του '70, το μερίδιο του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα έφτασε να αντιπροσωπεύει το 35% του ΑΕΠ και να απασχολεί το 27% του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού. Αντίθετα, το ποσοστό του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ είχε περιοριστεί στο 16% και το ποσοστό του στη συνολική απασχόληση, κοντά στο 40% (Ιορδάνογλου 2003).

Πώς εξηγούνται, όμως, τόσο βαθιές αλλαγές σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα; Το κλειδί για την απάντηση βρίσκεται στο αναπτυξιακό μοντέλο που επιλέγει η χώρα μας, μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, με σκοπό την τόνωση της εθνικής οικονομίας.

2.2 Σε αναζήτηση αναπτυξιακής στρατηγικής

Στις αρχές της δεκαετίας του '50, η Ελλάδα βρίσκεται σε αναζήτηση μιας ισχυρής αναπτυξιακής στρατηγικής προκειμένου η ελληνική οικονομία να αυξήσει την παραγωγική της ικανότητα σε σχέση προς τα προπολεμικά της επίπεδα. Η ανασυγκρότηση έχει ήδη ολοκληρωθεί, ενώ εν εξελίξει βρίσκεται η σταθεροποίηση της οικονομίας με το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1951-53. Ήδη από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '40, τόσο ο πληθυσμός όσο και η πλειονότητα της πολιτικής και οικονομικής ελίτ είχαν πεισθεί ότι η επιτάχυνση της ανάπτυξης της χώρας ήταν εφικτή (και επιθυμητή)

μέσα από την εκβιομηχάνισή της. Η πεποίθηση αυτή στηριζόταν σε μια σειρά μελετών που είχαν εκπονηθεί από Έλληνες και ξένους ειδικούς (εκθέσεις της FAO, της UNRRA, της επιτροπής Porter καθώς και –από την πλευρά της Αριστεράς- το βιβλίο του Δημήτρη Μπάτση, *Η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα*). Οι μόνες επιφυλάξεις στο εσωτερικό της χώρας, σχετικά με τη σκοπιμότητα της στροφής προς τη βαριά βιομηχανία, διατυπώθηκαν από τον τότε διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, Κ. Βαρβαρέσο. Στην *Έκθεση επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, που γράφει το 1952, επιμένει στην αναζήτηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων που ήδη διαθέτει η χώρα, όπως η ναυτιλία, η γεωργία και ο τουρισμός. Την παλιά αυτή συντηρητική συνταγή του μεσοπολέμου υιοθετεί, για τους δικούς της ιδιοτελείς λόγους, και η Αμερική στις διάφορες σχετικές οικονομικές εκθέσεις της. Έτσι, οι διάφορες ξένες οικονομικές αποστολές όχι μόνο δεν ενθάρρυναν την εκβιομηχάνιση αλλά και την καταπολέμησαν. Ο καθηγητής Νικολαΐδης, πρώην αντιπρόσωπος της Ελλάδας στον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (OECD), γράφει χαρακτηριστικά στη *Νέα Οικονομία* τον Ιούνιο του 1956 (Τσουκαλάς 1974):

«η εκβιομηχάνιση συνάντησε άπειρες αντιδράσεις λόγω των συνεπειών που ενδεχομένως θα είχε αυτή στο εξαγωγικό εμπόριο των ενδιαφερομένων χωρών, και λόγω της οικονομικής αυτάρκειας που θα δημιουργούσε σε λίγα χρόνια στην Ελλάδα. Έτσι, εμπορικά, οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα υπαγόρευαν στις χώρες [που πρόσφεραν οικονομική βοήθεια] μια ανυπόκριτη εχθρότητα προς τα σχέδια για την εκβιομηχάνιση της χώρας».

Πράγματι, τα επίσημα Τετραετή Προγράμματα Αναπτύξεως απορρίπτονται διαρκώς. Το πρώτο "Προσωρινόν Μακροπρόθεσμον Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος, 1948-1952", που καταρτίστηκε από το Ανώτατο Συμβούλιο Ανασυγκροτήσεως της χώρας σε συνεργασία με το Βιομηχανικό Τμήμα της Αμερικανικής Αποστολής (ECA/G), υποβλήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση στον Οργανισμό Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (OEEC), στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για την κατανομή των κονδυλίων του Σχεδίου Marshall, και απορρίφθηκε από τις κεντρικές υπηρεσίες του. Παρομοίως, το επόμενο Τετραετές Πρόγραμμα Αναπτύξεως για την περίοδο 1953-1956, που υποβλήθηκε κι αυτό στον ΟΕΕC, απορρίφθηκε από την MSA/G (την Αποστολή που αντικατέστησε την ECA μετά τη στρατιωτικοποίηση του Σχεδίου Marshall). Παρά τις αντιρρήσεις της Αμερικής και την άρνηση οικονομικής βοήθειας, η αναπτυξιακή στρατηγική για εκβιομηχάνιση της χώρας δεν εγκαταλείφθηκε από καμιά μεταπολεμική ελληνική κυβέρνηση. Το βασικό πρόβλημα, όμως, ήταν ποιοι και πώς θα χρηματοδοτούσαν την περιφέρη αυτή εκβιομηχάνιση.

2.3 Εκβιομηχάνιση και εκμηχάνιση της γεωργίας

Για να πετύχει, λοιπόν, το αναπτυξιακό σχέδιο της εκβιομηχάνισης της χώρας, έπρεπε να ξεπεραστεί πλήθος οικονομικών δυσκολιών: η άρνηση οικονομικής βοήθειας από την Αμερική, η έλλειψη ξένων επενδυτών και η δυσκολία ροής ξένου κεφαλαίου καθώς επίσης η δυσκολία τραπεζικής χρηματοδότησης, αφού οι καταθέσεις τόσο στις δημόσιες όσο και στις ιδιωτικές τράπεζες μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου ήταν ελάχιστες. Η πρώτη απάντηση στα παραπάνω προβλήματα δόθηκε από την στρατηγική επιλογή της "εισαγόμενης" βιομηχανίας. Η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα δεν θα στηνόταν από το μηδέν, αλλά χάρη στην εισαγωγή μηχανικού εξοπλισμού και τεχνολογίας από το εξωτερικό και όχι χάρη στην εγχώρια παραγωγή τους. Στο σημείο αυτό, μπορεί να φανταστεί κανείς το βαθμό εξάρτησης της ελληνικής βιομηχανίας, που συνεπάγεται η επιλογή αυτή, από το ξένο κεφάλαιο και ιδιαίτερα το αμερικανικό. Η λύση της "εισαγόμενης" βιομηχανίας επελέγη επίσης επειδή θεωρήθηκε οικονομικότερη (εφόσον το κράτος αγοράζει έτοιμα μηχανήματα και τεχνολογία αντί να παραγει το ίδιο τα δικά του) και με πιο γρήγορα αποτελέσματα για την τόνωση της εθνικής οικονομίας. Αυτά βέβαια ισχύουν απολύτως, μόνο όμως βραχυπρόθεσμα και όχι σε βάθος χρόνου. Στο Τετραετές Πρόγραμμα για την περίοδο 1953-56, λοιπόν, γίνεται λόγος για τις επτά μεγάλες στρατηγικές επενδύσεις και τη σύνδεση του βιομηχανικού με το ενεργειακό πρόγραμμα. Το ελληνικό κράτος δηλώνει διατεθειμένο να αναλάβει την υλοποίηση του προγράμματος κατά 50% και επιδιώκει να εξασφαλίσει ξένους επενδυτές για το υπόλοιπο. Συνοψίζοντας, ο απαραίτητος μηχανικός εξοπλισμός και η τεχνολογία θα εισάγονταν από το εξωτερικό, το ελληνικό κράτος αναλάμβανε την ανάπτυξη ενεργειακών, τηλεπικοινωνιακών και συγκοινωνιακών υποδομών (απαραίτητες όλες για την ανάπτυξη της βιομηχανίας) και τις άμεσες επενδύσεις στους διάφορους βιομηχανικούς τομείς θα αναλάμβαναν οι τυχόν επιδοξοί Έλληνες ή/και ξένοι ιδιώτες επενδυτές.

Παράλληλα, εξίσου στρατηγική αναπτυξιακή επιλογή υπήρξε η επιλογή για εκμηχάνιση της γεωργίας με στόχο την αύξηση της παραγωγικής της ικανότητας. Το ελληνικό κράτος αναλάμβανε να επενδύσει σε εγγειοβελτιωτικά έργα που, σε συνδυασμό με την αγορά γεωργικών μηχανημάτων, την ενίσχυση της λίπανσης, την προσθήκη νέων εξαγωγίμων προϊόντων και τη δημιουργία νέων καλλιεργήσιμων εκτάσεων, θα τόνωναν την αγροτική παραγωγή. Και πράγματι, την περίοδο 1950-73, ο αγροτικός τομέας σημείωσε ταχείς, σε σχέση με το παρελθόν, ρυθμούς μεγέθυνσης. Η εκμηχάνιση, όμως, της γεωργίας σε συνδυασμό με τις προσδοκίες που δημιουργούσε η ανάπτυξη βιομηχανίας για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και την έλξη που ασκούσε η νέα καταναλωτική κοινωνία (κινηματογράφος, τρανζίστορς κτλ.) προκάλεσαν όλα μαζί μια άνευ προηγουμένου αγροτική "έξοδο" προς τα αστικά κέντρα και, κυρίως, προς την Αθήνα. Στους λόγους για τη μετακίνηση του αγροτικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα πρέπει πάντα να συνυπολογίζουμε και τους διωγμούς δεκάδων οικογενειών από τον τόπο τους, ως "μη εθνικόφρονες", που αναζήτησαν καταφύγιο στην ανωνυμία των πόλεων.

Δυστυχώς, οι προσδοκίες του αγροτικού πληθυσμού που έσπευσε στην Αθήνα διαψεύστηκαν. Η "εισαγόμενη" βιομηχανία δεν ήταν δυνατόν να δημιουργήσει τόσες θέσεις εργασίας όσες ήταν αυτές που χάθηκαν εξαιτίας της εκμηχάνισης της γεωργίας. Έτσι, η πλειονότητα των άλλοτε αγροτών μετανάστευσε στο εξωτερικό, ενώ όσοι παρέμειναν στην Αθήνα βρέθηκαν καταρχάς χωρίς δουλειά και στέγη. Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '50, λοιπόν, η Αθήνα είχε να αντιμετωπίσει δύο οξυτάτα προβλήματα: μια τρομακτική οικιστική πίεση και ένα τρομακτικό ποσοστό ανεργίας. Πού βρήκε, λοιπόν, δουλειά και πώς στεγάστηκε ο παραπάνω άλλοτε αγροτικός πληθυσμός;

2.4 Επίσημες πηγές χρηματοδότησης. Βιομηχανία και γεωργία.

Για να προχωρήσει το αναπτυξιακό πρόγραμμα εκβιομηχάνισης της χώρας, το ελληνικό κράτος έπρεπε οπωσδήποτε να βρει τρόπους χρηματοδότησης σε μια ιδιαίτερα δύσκολη συγκυρία, δεδομένων των περιορισμών στη διαθεσιμότητα κεφαλαίων, και χωρίς να υπολογίζει σε ξένη οικονομική βοήθεια.

Ενώ τα πρώτα χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου οι καταθέσεις στις τράπεζες είναι ελάχιστες, μετά το 1955 οι αποταμιεύσεις αρχίζουν να διοχετεύονται στο τραπεζικό σύστημα με επιταχυνόμενους ρυθμούς, από 5% φτάνουν στο 20% του ΑΕΠ μέσα σε μια πενταετία (Σταθάκης 2000), και ήδη το 1960 η εθνική αποταμίευση είναι εξαιρετικά υψηλή. Αυτό συνέβη χάρη στη νομισματική σταθεροποίηση του 1953 και, κατά συνέπεια, χάρη στην αποκατάσταση της εμπιστοσύνης του κόσμου απέναντι στη δραχμή. Μέχρι τότε, εξαιτίας της πρόσφατης υποτίμησης της δραχμής, ο κόσμος προτιμούσε να συναλλάσσεται πουλώντας χρυσές λίρες έως ότου η πώλησή τους ελεγχθήκε και απαγορεύτηκε. Η αύξηση, όμως, των αποταμιεύσεων είχε κατά συντηρητική πλειοψηφία τη μορφή των καταθέσεων ταμιευτηρίου, γεγονός που δημιουργούσε περιορισμούς στις τράπεζες για τη χρήση των πόρων για μακροπρόθεσμο δανεισμό.

Εν τω μεταξύ, η συμμετοχή της Ελλάδας στο σύστημα διεθνούς εμπορίου και στο διεθνές σύστημα σταθερών ισοτιμιών, μετά την ένταξή της στη Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT) και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, περιόριζε την εθνική δικαιοδοσία στην εφαρμογή ακραίας δασμολογικής πολιτικής. Πιο συγκεκριμένα, η συμμετοχή της Ελλάδας στο παγκόσμιο σύστημα εισαγωγών και εξαγωγών και η υποχρέωση διατήρησης σταθερής της ισοτιμίας της δραχμής προς το δολάριο επέβαλαν τον εκτεταμένο κρατικό έλεγχο στο τραπεζικό σύστημα. Στο πλαίσιο, λοιπόν, του αναπτυξιακού προγράμματος εκβιομηχάνισης της χώρας και εκμηχάνισης της γεωργίας, το ελληνικό κράτος αναλάμβανε, μέσω του εκτεταμένου ελέγχου του πιστωτικού συστήματος, των φορέων ανάπτυξης και διαχείρισης της κοινωνικοοικονομικής υποδομής και του ίδιου του κρατικού προϋπολογισμού, να ρυθμίζει τις γενικές συνθήκες λειτουργίας του βιομηχανικού και του αγροτικού τομέα. Έτσι, διαμορφώθηκε το θεσμικό πλαίσιο για τον βιομηχανικό τομέα, που είχε ως κύρια αιχμή τη διαμόρφωση συνθηκών "θετικής διάκρισης" υπέρ των βιομηχανικών επενδύσεων και της οικονομικής λειτουργίας της βιομηχανικής παραγωγής. Δίπλα στα κίνητρα για το ξένο κεφάλαιο, προστέθηκαν κίνητρα για τις εγχώριες επενδύσεις και, ακόμα, περιφερειακά κίνητρα που απέβλεπαν περισσότερο στην ενίσχυση των επενδύσεων παρά στην αποκέντρωση. Τέλος, το κράτος αναλάμβανε τη ρύθμιση του βαθμού προστασίας της βιομηχανίας καθώς και την εξασφάλιση ευνοϊκών συνθηκών για τη βιομηχανία στον εργασιακό χώρο (μισθοί, έλεγχος συνδικάτων κ.ά.).

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας, λοιπόν, και κατά δεύτερο λόγο της γεωργίας, ήταν η προτεραιότητα των προτεραιοτήτων για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Όπως φάνηκε ήδη, το κράτος δημιούργησε αποφασιστικά τις κατάλληλες συνθήκες, όλες οι επιχειρηματικές και επενδυτικές προσπάθειες προσανατολίστηκαν σ' αυτήν και υποστηρίχθηκε περισσότερο από κάθε άλλο παραγωγικό τομέα από τις επίσημες ή, αλλιώς, ορατές πηγές χρηματοδότησης, δηλαδή τόσο από τις δημόσιες τράπεζες όσο και από τις ιδιωτικές (που βρίσκονταν άλλωστε κάτω από ασφυκτικό κρατικό έλεγχο). Συγκεκριμένα, οι πόροι προσανατολίστηκαν κατά 40% στη βιομηχανία και κατά 35% στη γεωργία, όπως η δεσμευτική πολιτική των κλαδικών ποσοστώσεων επέβαλε στις τράπεζες να πράξουν, με τους άλλους τομείς να έχουν πολύ μικρά μερίδια. Η πιο αναλυτική εικόνα δείχνει ότι:

α) Οι δημόσιες επενδύσεις, αντλώντας χρήματα από τον κρατικό προϋπολογισμό αλλά και τους τραπεζικούς πόρους, προσανατολίστηκαν στον εξηλεκτισμό της χώρας, μέσα απ' την κατασκευή θερμοηλεκτρικών και υδροηλεκτρικών μονάδων, στις συγκοινωνιακές υποδομές, κυρίως σε αυτοκινητόδρομους και λιγότερο σε μέσα σταθερής τροχιάς, και στις τηλεπικοινωνίες όσον αφορά στη βιομηχανία, ενώ όσον αφορά στη γεωργία, προσανατολίστηκαν κυρίως στην υλοποίηση εγγειοβελτιωτικών έργων.

β) Το ξένο κεφάλαιο, δανειζόμενο από τις δημόσιες και τις ιδιωτικές τράπεζες, έστρεψε τις επενδύσεις του κυρίως σε ναυπηγεία, διυλιστήρια, χημικές βιομηχανίες κ.ά., ενώ

γ) το εγχώριο κεφάλαιο, δανειζόμενο επίσης από τις δημόσιες και τις ιδιωτικές τράπεζες, έστρεψε τις επενδύσεις του κυρίως στην τσιμεντοβιομηχανία, τη χημική βιομηχανία, τη βιομηχανία χαρτιού και καταναλωτικών αγαθών κ.ά.

Για τις δημόσιες επενδύσεις, αξίζει να σημειωθεί ότι μόνες τους δεν θα μπορούσαν να υποστηρίξουν την ανάπτυξη της χώρας και ότι αποφασιστική υπήρξε η συμβολή των άδηλων πόρων, δηλαδή του ξένου συναλλάγματος από τον τουρισμό, τα εμβάσματα των μεταναστών και τη ναυτιλία. Από το 1957 και μετά, ο τουρισμός άρχισε να αποκτά υπολογίσιμες διαστάσεις. Σύντομα, ο αριθμός των τουριστών άρχισε να ανέρχεται με ρυθμό 20% το χρόνο. Από το 1956, προστέθηκε και η μετανάστευση στο εξωτερικό και μέχρι το 1960, έφευγαν κάθε χρόνο από την Ελλάδα 100.000 άτομα. Το 1963, τα εμβάσματά τους έφτασαν σε 173 εκατ. δολάρια. Τέλος, η ανάπτυξη της ναυτιλίας εξασφάλιζε εργασία στην πλειοψηφία του νησιωτικού πληθυσμού και, το 1963, απέφερε στη χώρα 170 εκατ. δολάρια σε ξένο συνάλλαγμα (Τσουκαλάς 1974).

Όσο για την τραπεζική χρηματοδότηση, αξίζει να σημειωθεί ότι συνιστούσε αντικείμενο οξυμένο ανταγωνισμού και η απόκτηση προνομιακής θέσης σ' αυτήν ενίσχυε σημαντικά την ανταγωνιστική θέση των επιχειρήσεων. Η κατανομή των τραπεζικών πιστώσεων ανάμεσα στις βιομηχανικές επιχειρήσεις στις αρχές της δεκαετίας του '50 είναι ενδεικτική: Οι δανειακές υποχρεώσεις 14 επιχειρήσεων κάλυπταν το ένα τρίτο των συνολικών, 34 επιχειρήσεων το μισό, ενώ πάνω από 2,5 χιλιάδες επιχειρήσεις συμμετείχαν στο υπόλοιπο μισό (Σταθάκης 2000).

Ωστόσο, η τραπεζική χρηματοδότηση δεν μπορεί να ερμηνεύσει από μόνη της ολόκληρη την επενδυτική δραστηριότητα της εποχής στον βιομηχανικό τομέα. Πέρα από τον τραπεζικό δανεισμό, πολύ σημαντικές πηγές χρηματοδότησης των βιομηχανικών επενδύσεων υπήρξαν επίσης ο εξωτραπεζικός δανεισμός και η εμπορική πίστη που πρόσφεραν οι ξένοι προμηθευτές στις επιχειρήσεις, προς τα τέλη της δεκαετίας του '50, προκειμένου να διευκολυνθεί η εισαγωγή εξοπλισμού και η προμήθεια πρώτων υλών. Το τελευταίο, βέβαια, έχει εδώ δευτερεύουσα σημασία. Συγκρατώ, κυρίως, ότι αν οι περίφημες επίσημες ή, αλλιώς, ορατές πηγές χρηματοδότησης (ο κρατικός προϋπολογισμός και οι τράπεζες) υποστήριξαν κάποιους παραγωγικούς τομείς, τότε αυτοί ήταν πράγματι, και σχεδόν αποκλειστικά, η βιομηχανία και, κατά δεύτερο λόγο, η γεωργία. Τι συνέβη, λοιπόν, με τους υπόλοιπους παραγωγικούς τομείς;

2.5 Άτυπες πηγές χρηματοδότησης. Υπόλοιποι παραγωγικοί τομείς – Κατασκευή κατοικιών.

Όλοι οι υπόλοιποι παραγωγικοί τομείς, ο τεράστιος τομέας των μικρών επιχειρήσεων και σημαντικότεροι τομείς όπως η κατοικία, το εμπόριο, εν πολλοίς και η βιοτεχνία αποκλείστηκαν αποφασιστικά από την κρατική χρηματοδότηση και το κρατικά ελεγχόμενο τραπεζικό σύστημα. Οι τομείς αυτοί κατάφεραν να αναπτυχθούν με μικρή έως καθόλου εξάρτηση από τα επίσημα δίκτυα χρηματοδότησης και, πιο συγκεκριμένα, χάρη σε ίδια κεφάλαια, δηλαδή μικροαποταμιεύσεις (συνήθως

με τη μορφή χρυσών λιρών). Παράλληλα, ενεργοποιήθηκαν για την ανάπτυξή τους διάφορες μορφές εξωτραπεζικού δανεισμού, όπως διαπροσωπικά δάνεια, γραμμάτια, άτυπες πιστώσεις κ.ά. Εφόσον η "εισαγόμενη" βιομηχανία, όπως περιγράφηκε παραπάνω, δεν μπορούσε να απορροφήσει το εργατικό δυναμικό και οι υπόλοιποι παραγωγικοί τομείς δεν δέχτηκαν την παραμικρή βοήθεια από το κράτος και τις κρατικά ελεγχόμενες τράπεζες, ο άνεργος πληθυσμός φρόντισε μόνος του για τον εαυτό του. Αναρίθμητα άτομα κατόρθωσαν να αποκτήσουν περισσότερες ή λιγότερες "παρασιτικές" προσόδους, κινούμενα στο περιθώριο του παραγωγικού συστήματος. Το μικρεμπόριο, η χειροτεχνία, οι προσωπικές υπηρεσίες όλων των ειδών και διάφορες μεσολαβητικές δραστηριότητες (συχνά συνδεόμενες με τον παραδιοικητικό μηχανισμό μέσω του οποίου ο πολίτης κατόρθωνε να πλησιάσει τις ναρκωμένες και ανίκανες δημόσιες υπηρεσίες) απορρόφησαν εκατοντάδες χιλιάδες άτομα.

Η δυναμική της μικρής και μεσαίας κλίμακας των επιχειρήσεων στη μεταποίηση, τις κατασκευές και το μικρεμπόριο ήταν εξαιρετικά υψηλή. Ο αριθμός των επιχειρήσεων στη μεταποίηση αυξήθηκε με εντυπωσιακούς ρυθμούς μέσα σε μια δεκαετία, ενώ στις κατασκευές, το εμπόριο και σε άλλες υπηρεσίες, ο ρυθμός δημιουργίας επιχειρήσεων ήταν ακόμα μεγαλύτερος. Μεταξύ αυτών των τομέων, πιο δυναμικός αποδείχθηκε αυτός των κατασκευών. Οι επενδύσεις στις κατασκευές, το κατεξοχήν πεδίο της μικρομεσαίας συσσώρευσης, απορρόφησαν το 40% των ιδιωτικών επενδύσεων (πάνω από το 30% των συνολικών), αναδεικνύοντας την κατοικία σε πρωτεργάτη της εσωτερικής συσσώρευσης. Στη συγκυρία της εποχής, όλοι οι συντελεστές της παραγωγής ήταν διαθέσιμοι: άφθονη εργασία, επάρκεια προσφοράς μηχανημάτων και πρώτων υλών και πληθώρα μικροεπιχειρηματιών και μεσαζόντων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η κατασκευή κατοικιών, ως τομέας με μικρή έως καθόλου εξάρτηση από τα επίσημα δίκτυα χρηματοδότησης, δεν υπόκειτο καν στη δημοσιονομική σφαίρα του κράτους. Έτσι, η εκτεταμένη φοροδιαφυγή αποτέλεσε την ανταποδοτική τακτική του κράτους απέναντι σε έναν τομέα για τον οποίο η κρατική και τραπεζική αρωγή ήταν ανύπαρκτη. Τέλος, αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η δυναμική ανάπτυξη της κατασκευής κατοικιών βασίστηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό στην υπερεργασία. Την εργασία, δηλαδή, που εξαντλούσε τα φυσικά της όρια και διαμόρφωνε τις προϋποθέσεις επιβίωσης και επέκτασης, ακόμα και κάτω από αντίξοες οικονομικές συνθήκες. Επιπλέον, επέτρεπε τη διεύρυνση της συσσώρευσης χωρίς, ουσιαστικά, την προσφυγή σε επίσημες πηγές κεφαλαίων.

Συνοψίζοντας, οι παραπάνω κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές διεργασίες της μεταπολεμικής περιόδου αποκαλύπτουν πολλούς από τους βασικούς αστικούς συντελεστές της οικιστικής ανάπτυξης της Αθήνας. Η αναπτυξιακή στρατηγική που επιλέχθηκε μετεμφυλιακά, η αθρόα εσωτερική μετανάστευση προς την πρωτεύουσα, οι τρόποι χρηματοδότησης των σημαντικότερων παραγωγικών τομέων της χώρας, οι άδηλοι πόροι και η υπερεργασία ερμηνεύουν σε σημαντικό βαθμό την άνευ προηγουμένου πληθυσμιακή και οικιστική "έκρηξη" της Αθήνας από το τέλος του εμφυλίου πολέμου μέχρι την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας, οπότε μικροί οικιστικοί πυρήνες εξελίσσονται σε ευρύτερες περιοχές διάσπαρτης αυθαίρετης δόμησης. Η τελευταία αυτή εξέλιξη απεικονίζεται χαρακτηριστικά για την περίπτωση του Δήμου Αχαρνών στις παρακάτω αεροφωτογραφίες:

Δ. Αχαρνών, νότια, 1938

Δ. Αχαρνών, νότια, 1953

Δ. Αχαρνών, νότια, 1962

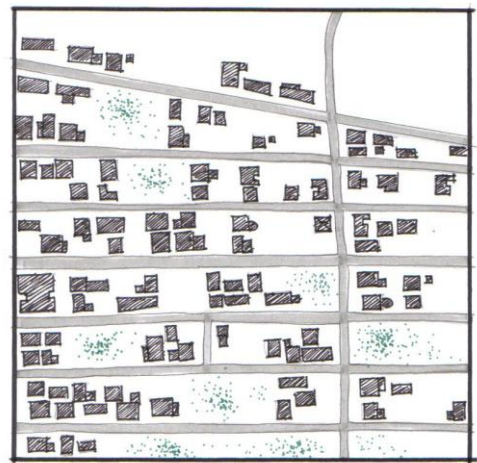
Δ. Αχαρνών, νότια, 1977

Τέλος, για την παραπάνω εκρηκτική οικιστική ανάπτυξη του Δήμου Αχαρνών (και πολλών άλλων δήμων της Αττικής), δεν είναι ακριβές να υποστηρίξουμε ότι το ελληνικό κράτος απουσίασε. Πράγματι, για την κατασκευή όλων αυτών των κατοικιών, η κρατική και η τραπεζική αρωγή υπήρξαν ανύπαρκτες. Στη θέση τους, ενεργοποιήθηκαν ίδια κεφάλαια, μικροαποταμιεύσεις, μικροπιστώσεις και μικροβερεσέδια. Φάνηκε, όμως, ότι η εν λόγω "απουσία" του ελληνικού κράτους από την κατασκευή κατοικιών υπήρξε απολύτως αποφασιστική και "παρούσα" κρατική πολιτική, που ακολούθησαν όλες ανεξαιρέτως οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις. Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω "απουσία" του ελληνικού κράτους υπήρξε βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής στρατηγικής που επιλέχθηκε για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας μετεμφυλιακά και εστίασε τις επενδυτικές της δυνάμεις (όσες διέθετε) σχεδόν αποκλειστικά στη βιομηχανία και, πολύ λιγότερο, στη γεωργία.

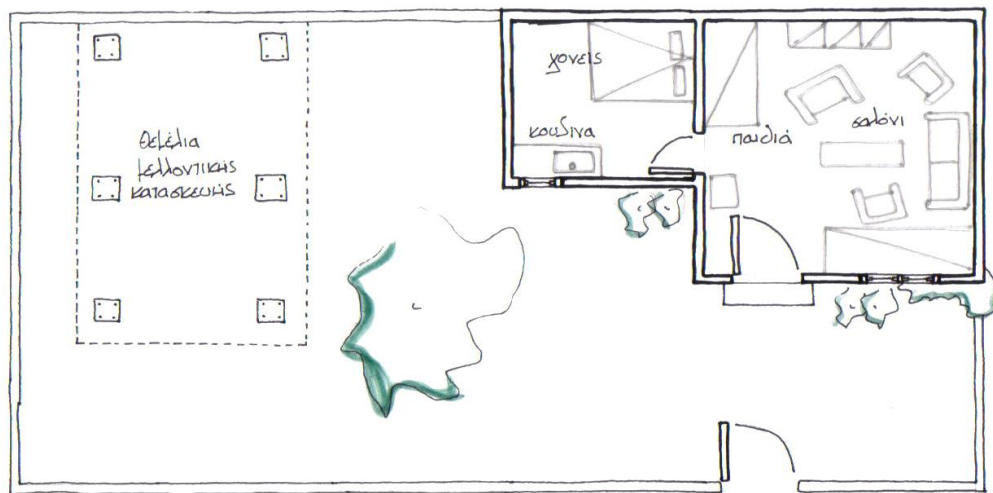
2.6 Εποικισμός του Δήμου Αχαρνών

Στο σημείο αυτό, μπορούμε πλέον να εξετάσουμε τις συγκεκριμένες (ορατές) αρχιτεκτονικές μορφές και τύπους που έλαβε η παραπάνω εκρηκτική οικιστική ανάπτυξη της Αθήνας. Επιλέγω ως μελέτη περίπτωσης το Δήμο Αχαρνών, γιατί εντόπισα εκεί έναν "πλούτο" οικιστικών μορφών και τύπων, όπως αυτές φάνηκαν σε σειρά σκίτσων στην αρχή της παρούσας εργασίας. Εστιάζω, όμως, στην πιο χαρακτηριστική και πιο διαδεδομένη εξ αυτών, στη μικρή λαϊκή αυθαίρετη κατοικία και τα πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, τα οποία σημειώνω στα παρακάτω σκίτσα:

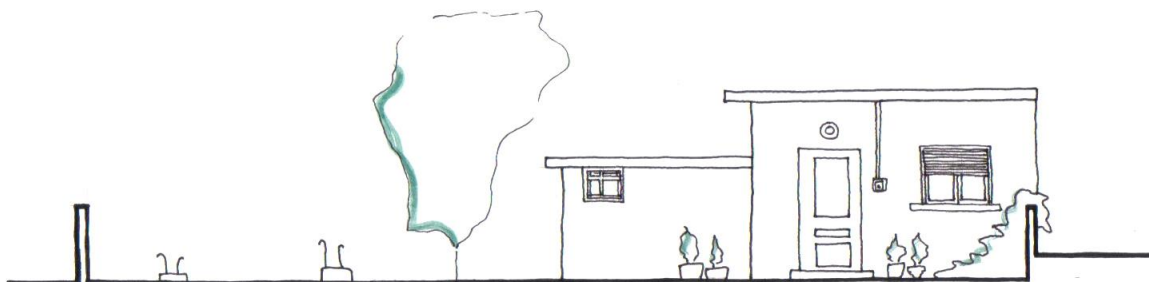
- λεπτή κατάληψη της γης / μικρή ιδιοκτησία
- λακρόστενα οικοδομικά τετράγωνα
- έλλειψη πρασίνου
- απουσία κοινόχρηστων χώρων

αυθαίρετες λαϊκές κατοικίες

αυθαίρετη λαϊκή κατοικία _ κάτοψη

αυθαίρετη λαϊκή κατοικία _ όψη

Ποιοι είναι οι αστικοί συντελεστές που υπονοούν οι παραπάνω απεικονίσεις και τα σχόλια που τις συνοδεύουν; Ποιες είναι οι αδιόρατες κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές κ.ά. δυνάμεις που, στο πέρασμα του χρόνου, συγκρότησαν τις παραπάνω ορατές αρχιτεκτονικές μορφές;

Αγροτική γη. Μικρές και μεγάλες ιδιοκτησίες. Τρόποι απόκτησης.

Μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, ο άρτι αφιχθείς αγροτικός πληθυσμός στο Μενίδι (και σε άλλες περιοχές της Αθήνας) φτάνει σ' έναν τόπο όπου η γη είναι ακόμη αγροτική και ανήκει σε κάποιους μεγάλους ιδιοκτήτες, σε μικρούς ντόπιους καλλιεργητές και σε μη ντόπιους μικρούς ιδιοκτήτες. Ο τρόπος με τον οποίο οι παραπάνω ιδιοκτήτες απέκτησαν τη γη σχετίζεται με παλαιότερες περιόδους της ελληνικής ιστορίας, από την ανακήρυξη κιόλας της Ελλάδας σε ανεξάρτητο κράτος με βάση το Πρωτόκολλο Ανεξαρτησίας του 1830. Το Πρωτόκολλο υπογράφουν οι τρεις προστάτιδες δυνάμεις, Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία στη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου, και ορίζουν ότι οι Τούρκοι θα παραδώσουν οριστικά την Αθήνα όταν πουληθούν όλες οι οθωμανικές ιδιοκτησίες. Στο διάστημα, λοιπόν, 1830-31 αρχίζουν οι αγοραπωλησίες και ο κυβερνήτης Καποδίστριας προσπαθεί να βρει δανειστές προκειμένου το κράτος να αγοράσει γη προς όφελός του μελλοντικά. Τελικά, μετά από επίπονες προπάθειες, ο Καποδίστριας κατάφερε να μεταβιβασθεί μια πολύ μεγάλη εδαφική έκταση στο ελληνικό κράτος με τη μορφή "εθνικών γαιών", που προηγουμένως ανήκαν σε δημόσιους φορείς της αυτοκρατορίας (τάπια). Όλες, όμως, οι ιδιωτικές οθωμανικές ιδιοκτησίες (χοτζέτια) αγοράζονται από λίγους Έλληνες, φιλέλληνες και ξένους ιδιοκτήτες και από την Εκκλησία. Τα ακριβή όρια των παραπάνω ιδιοκτησιών και οι πραγματικοί αρχικοί τους ιδιοκτήτες ορίζονται με βάση μαρτυρίες, αφού οι Τούρκοι δεν επέδειξαν ποτέ επίσημα πιστοποιητικά, ισχυριζόμενοι ότι είχαν καταστραφεί σε εχθροπραξίες. Ακόμη κι αν δεν λάβουμε υπόψιν μας ότι την περίοδο εκείνη ο μάρτυρας γίνεται επάγγελμα που αμοιβείται αδρά,

αντιλαμβάνεται κανείς το βαθμό εγκυρότητας της όλης διαδικασίας και τις δυνατότητες καταπάτησης γης που προσέφερε (Δρίκος 1994).

Έκτοτε, και μέχρι να φτάσουμε στην περίοδο που μας ενδιαφέρει, οι λίγες και πολύ μεγάλες αυτές ιδιοκτησίες γης κατατέμνονται με διάφορους τρόπους σε μικρότερες. Καθοριστική ιστορική συγκυρία, για παράδειγμα, είναι η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917-22 οπότε το 49,8% των καλλιεργούμενων γαιών διανέμεται σε ακτήμονες χωρικούς. Συγκεκριμένα, κατά εφαρμογή σχετικού νόμου, το 1917, απαλλοτριώνονται στην Αττική μεγάλες εκτάσεις που ανήκαν σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα, διανέμονται σε γηγενείς και μετά το 1922 σε πρόσφυγες και έτσι δημιουργούνται κλήροι, που ανήκουν τελικά σε μικρούς καλλιεργητές (Μαυρίδου 1987).

Άλλος γνωστός τρόπος με τον οποίο διάφοροι παλαιοί ιδιοκτήτες απέκτησαν γη είναι μέσω της χρησιμότητας: ξεχερσώνανε την περιοχή, την καλλιεργούσαν και την άφηναν κληρονομιά στα παιδιά τους. Η διαδικασία απόκτησης τίτλου μέσω χρησιμότητας δίνει κι αυτή πολλές δυνατότητες για καταπάτησεις, αφού η σχετική απόφαση του δικαστηρίου βασίζεται σε μάρτυρες αλλά, κυρίως, γιατί η οριοθέτηση αλλά και η χωροθέτηση των αγρών και των βοσκοτόπων είναι εξαιρετικά ασαφής (Μαυρίδου 1987).

Τέλος, είναι επίσης γνωστό ότι μετά από κάθε πολεμική σύγκρουση, άρα και μετά τον εμφύλιο πόλεμο, υπήρξαν πολλοί αυτοί που πούλησαν αγροτική γη επικαλούμενοι τίτλους ιδιοκτησίας από την εποχή της Απελευθέρωσης, χωρίς ποτέ να τους επιδείξουν. Οι υποτιθέμενοι αυτοί ιδιοκτήτες γης, που διαφήμιζαν τις εκτάσεις τους ακόμη και μέσα από το Κρατικό Ραδιόφωνο, αποκαλούνται στην εποχή τους "αετονύχηδες" (Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας).

Από την αγροτική στην αστική γη. Πολυτεμαχισμός της αγροτικής γης και πώλησή της.
(Μαυρίδου 1987)

Η αγροτική γη, προτού πουληθεί, είναι κατά το μεγαλύτερο ποσοστό καταμερισμένη σε επιμήκεις αγροτικές ιδιοκτησίες, που ονομάζονται λαχίδες ή, υποκοριστικά, λαχίδια. Το σχήμα προέκυψε κατά τις σταδιακές διανομές μεγάλων ιδιοκτησιών σε κληρονόμους και συναρτάται με τις τεχνικές καλλιέργειας και το αγροτικό οδικό δίκτυο. Οι επιμήκεις λωρίδες ήταν ευνοϊκές για να σέρνεται το άρωτρο και η σβάρνα χωρίς να χρειάζεται ο καλλιεργητής να κάνει ελιγμούς για να αλλάξει συχνά κατεύθυνση. Επίσης, ο καταμερισμός σε λωρίδες κάθετες στον αγροτικό δρόμο έδινε τη δυνατότητα πρόσβασης από αυτόν σε όλες τις ιδιοκτησίες. Λαχίδα ή λαχίδι σημαίνει αυτό που σου έλαχε σε κάποια κλήρωση. Η κλήρωση στις διανομές μεταξύ κληρονόμων ήταν πρακτική πολύ συνηθισμένη, γιατί έτσι αποφεύγονταν διαπληκτισμοί και αμφισβητήσεις μεταξύ των διαδίκων. Πέρα από τις άτυπες κληρώσεις, που γίνονταν μεταξύ των κληρονόμων μιας οικογένειας, γίνονταν επίσης κληρώσεις ενώπιον του δικαστηρίου και κατέληγαν στη θέσπιση νόμιμου τίτλου ιδιοκτησίας για κάθε "τυχερό".

Το επιμήκες σχήμα των λαχιδιών δεν επέτρεπε περαιτέρω διανομές, γιατί από κάποιο ελάχιστο πλάτος και μετά (γύρω στα 5-10 μέτρα) η κατάτμηση είναι τελείως ανηλεειουργική. Σε περιπτώσεις, λοιπόν, μεταβίβασης τέτοιων κτημάτων, μ' αυτήν την ελάχιστη διάσταση, δεν γίνεται διανομή αλλά η ιδιοκτησία ανήκει σε όλους εξ αδιαιρέτου. Επιπλέον, κάθε διανομή περιουσίας σημαίνει μια χρηματική επιβάρυνση, για αμοιβή δικηγόρων, συμβολαιογράφων, χαρτόσημα, φόρο μεταβίβασης, που οι εξ αδιαιρέτου ιδιοκτήτες ή δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν ή δεν θεωρούν σκόπιμο να πληρώσουν. Άλλωστε, όσο διαρκεί η φάση της αγροτικής εκμετάλλευσης της περιοχής, οι οικογένειες συνηθίζουν να καλλιεργούν από κοινού τα κτήματά τους και να μοιράζονται τη σοδειά ή το χρηματικό ποσό που προέρχεται από την πώλησή της. Για όλους τους παραπάνω λόγους, λοιπόν, τα κτήματα που πρόκειται στη συνέχεια να κατατμηθούν σε αγροτεμάχια για να πουληθούν, εμφανίζουν πολλούς εξ αδιαιρέτου ιδιοκτήτες. Το παραπάνω καθεστώς συνιδιοκτησίας, που επιβιώνει από την αγροτική εκμετάλλευση του χώρου, θα επηρεάσει στη συνέχεια καθοριστικά τη διαδικασία κατάτμησης των κτημάτων αυτών σε αγροτεμάχια και την πώλησή τους.

Τα λαχίδια αρχίζουν να κατατέμνονται σε αγροτεμάχια και να πωλούνται μετά την ιδιαίτερη οικιστική πίεση που δέχτηκε η Αθήνα μετεμφυλιακά, λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης, και εφόσον η αγροτική καλλιέργεια και η κτηνοτροφία υποχωρούν ως παραγωγικές διαδικασίες. Οι συνιδιοκτήτες των λαχιδιών αναθέτουν σε κάποιον τεχνικό (μηχανικό ή, συνηθέστερα, υπομηχανικό) να συντάξει

διάγραμμα κατάτμησης. Η σύνταξη του διαγράμματος κατάτμησης σηματοδοτεί, χωρίς να νομιμοποιεί ακόμα, τον αστικό χαρακτήρα του εδάφους. Ο παλιός αγρός με τις σχετικά μεγάλες διαστάσεις και τα ασαφή όρια, κατατέμνεται σε μικρά κομμάτια, αντιλειτουργικά πια για καλλιέργεια, όμως με διακεκριμένα όρια, με συγκεκριμένες διαστάσεις προσώπου και βάθους και ακριβή εμβαδομέτρηση. Προκειμένου όλοι οι συνιδιοκτήτες (8 έως 10, μπορεί και παραπάνω) να καρπωθούν από την πώληση του λαχιδιού, ο μηχανικός το κατατέμνει σε τόσα πολλά μικρά αγροτεμάχια, που πλησιάζουν συνήθως τα όρια αρτιότητας οικοπέδων που ορίζει ο νόμος του 1923 και ο ΓΟΚ της εποχής και τις παρεκκλίσεις που θεσπίζουν τα διαγράμματα ένταξης στο σχέδιο πόλεως.

Εν τω μεταξύ, τα διαγράμματα κατάτμησης δεν είναι έγκυρα κρατικά έγγραφα. Φέρουν απλώς τη σφραγίδα του συντάξαντος μηχανικού, που περιβάλλει τα ακίνητα με ένα ημιεπίσημο κύρος. Το γεγονός, όμως, ότι η διαδικασία κατάτμησης δεν ελέγχεται στο παραμικρό από κάποιον κρατικό φορέα έχει ως αποτέλεσμα να μην προβλέπεται σχεδόν ποτέ μερίδιο για κοινόχρηστους χώρους, διαπλάτυση δρόμων, πράσινο κτλ. Ακόμη και σε περιπτώσεις, που χάρη στην ευχέρεια του μηχανικού χαράχθηκαν μερίδια ως κοινόχρηστοι χώροι, λίγο αργότερα πουλήθηκαν κι αυτά ως οικόπεδα.

Έτσι, λοιπόν, τα λαχίδια μετατράπηκαν σταδιακά σε αγροτεμάχια, που είχαν πλέον χαρακτηριστικά αστικού οικοπέδου και ήταν έτοιμα να εισαχθούν στην αγορά αστικού εδάφους. Ο τρόπος με τον οποίο ολοκληρώθηκε αυτή η διαδικασία, και περιέγραψα παραπάνω, εξηγεί μέχρι σήμερα τη μεγάλη κατάτμηση της αστικής γης και τη μικροϊδιοκτησία, τα χαρακτηριστικά μακρόστενα οικοδομικά τετράγωνα, που διατηρούν τη χάραξη των λαχιδιών, καθώς επίσης τη σημαντική έλλειψη πρασίνου και κοινόχρηστων χώρων σε πολλές περιοχές της Αθήνας.

Οικοδόμηση των αυθαίρετων κατοικιών. (Μαυρίδου 1987)

Όταν οι εσωτερικοί μετανάστες φτάνουν στην Αθήνα, μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, αγοράζουν αγροτεμάχια χωρίς καμία κρατική ή τραπεζική αρωγή αλλά χάρη σε ίδια κεφάλαια, άτυπους, εξωτραπεζικούς τρόπους δανεισμού και χάρη στην υπερεργασία τους, όπως περιέγραψα σε προηγούμενο κεφάλαιο, και υπάρχει άμεση ανάγκη να στεγαστούν. Τα αγροτεμάχια που αγοράζουν βρίσκονται, φυσικά, εκτός σχεδίου πόλεως (προκειμένου να είναι φτηνά) και είναι τόσο μικρά που συνηθώς δεν είναι οικοδομήσιμα. Παράλληλα, σύμφωνα με το Π.Δ. 18-20/3 του 1923 "Περί αυθαίρετων κατασκευών και διώξεως των παραβατών κατά την εκτέλεση οικοδομικών έργων", επιβάλλεται η έκδοση οικοδομικής άδειας για κατασκευές εντός ή εκτός σχεδίου. Στο ίδιο páλι διάταγμα ορίζεται ότι: "Τα χαρακτηριζόμενα ως αυθαίρετα κατεδαφίζονται υπό της αστυνομικής αρχής άνευ διατυπώσεως εφ' όσον δεν εγένετο εν αυτοίς μόνιμος εγκατάστασις ανθρώπων προς κατοικίαν ημέρας και νυκτός". Για τους παραπάνω λόγους, οι άρτι αφιχθέντες εσωτερικοί μετανάστες και νέοι ιδιοκτήτες αγροτεμαχίων αναγκάζονται να χτίσουν αυθαίρετη κατοικία και, μάλιστα, εν μία νυκτί κυριολεκτικά. Για την κατασκευή του σπιτιού, λοιπόν, επιστρατεύονται όλοι οι περιόικοι, ακόμη και συγγενείς και φίλοι από άλλες περιοχές, καθώς επίσης "ειδικευμένα" συνεργεία. Αφού σχολούσαν από τις δουλειές τους και αφού σκοτείνιαζε αρκούντως, καθένας έπαιρνε μέρος στην κατασκευή κουβαλώντας τσιμεντόλιθους, μπετόν με τον τενεκέ ή κρατώντας "τσίλιες".

Η αποπεράτωση της κατασκευής μέσα σε μια νύχτα δεν αφήνει περιθώρια για τεχνική και αισθητική ποιότητα της κατασκευής και, επιπλέον, απαιτεί υλικά που μπορεί κανείς να χειριστεί εύκολα και γρήγορα. Έτσι, η πέτρα, το ξύλο, τα καλάμια και τα κεραμμύδια (υλικά με τα οποία τόσο οι εσωτερικοί μετανάστες όσο και οι μάστορες των συνεργείων είναι εξοικειωμένοι από τους τόπους προέλευσής τους) είναι ακατάλληλα για την περίπτωση. Κατ' αρχάς, γιατί απαιτούν πολύ χρόνο για να κτίσει κανείς με αυτά και έπειτα, γιατί στα αστικά κέντρα είναι δυσεύρετα και ακριβά. Ως πιο κατάλληλα υλικά, λοιπόν, για την κατασκευή αυθαίρετων επιλέγονται ο τσιμεντόλιθος, το οπλισμένο σκυρόδεμα και η λαμαρίνα. Οι τσιμεντόλιθοι χρησιμοποιούνται για την τοιχοποιία, ενώ η λαμαρίνα ή το οπλισμένο σκυρόδεμα για την πλάκα. Μάλιστα, προτιμάται η πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα καθότι δύσκολα την παίρνει ο άνεμος και επιπλέον, δίνει την εντύπωση μονιμότερης κατασκευής και αποθαρρύνει την παρέμβαση της αστυνομίας. Όσο για την τεχνική και αισθητική ποιότητα της κατασκευής, δεν υπάρχουν τέτοια περιθώρια. Η στενότητα χρόνου και χρήματος επιβάλλουν στην κατασκευή το ελάχιστο χώρων στο ελάχιστο των διαστάσεων. Η αρτιότητα, λοιπόν, της κατασκευής της νέας κατοικίας, υποβιβάζεται στο έσχατο σημείο: ένα "κανονικό" δωμάτιο και ένας ή περισσότεροι ημιυπαίθριοι χώροι, που χρησιμοποιούνται σαν μαγειρείο και χώροι διημέρευσης της οικογένειας όταν

το επιτρέπει ο καιρός. Η μόνη ένδειξη "αισθητικής ποιότητας" της κατασκευής ήταν πολλές φορές ένας φροντισμένος κήπος, ως αντιστάθμισμα βέβαια στη γενικότερη έλλειψη πρασίνου στην περιοχή.

Η ελάχιστη κατοικία που περιέγραφα παραπάνω έχει το χαρακτήρα του προσωρινού, όχι ως προς τη θέση της, αφού το αγροτεμάχιο είναι ιδιόκτητο, αλλά ως προς το οικοδόμημα. Εφόσον η κατασκευή ολοκληρωθεί τη νύχτα, η οικογένεια εγκαθίσταται από τη στιγμή κιόλας που αρχίζει να ξημερώνει. Διατηρεί, όμως, πάντα την προοπτική να βελτιώσει, να επεκτείνει ή και να αντικαταστήσει το αρχικό "κανονικό" δωμάτιο. Χαρακτηριστικές είναι πολλές φορές η μισές κολώνες με εμφανή οπλισμό στην πλάκα, για το περίφημο "πανωσήκωμα", ή στην αυλή, για μελλοντικές κατασκευές, όπως μια κουζίνα, ένα αποχωρητήριο ή μια αποθήκη. Τέλος, πολύ συνηθισμένη είναι η επέκταση του αυθαιρέτου με επαγγελματική στέγη (καφενείο, ταβέρνα, παντοπωλείο κ.ά.), αφού οι οικιστές προσπαθούν μέσα στη συνολική αβεβαιότητα να αποκατασταθούν στοιχειωδώς και στεγαστικά και επαγγελματικά.

Συνοψίζοντας, όλες οι παραπάνω διαδικασίες (θεσμικές, πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές), που "οδήγησαν" την κατάτμηση των λαχιδιών σε αγροτεμάχια, έπειτα την πώλησή τους και τελικά την οικοδόμησή τους υπό τη μορφή της αυθαιρέτης δόμησης, είναι οι καθοριστικότεροι αστικοί συντελεστές που αναζητούσα πίσω από τα αντίστοιχα σκίτσα. Φυσικά, οι αστικοί αυτοί συντελεστές δεν αφορούν αποκλειστικά την οικιστική ανάπτυξη του Δήμου Αχαρνών, αλλά πολλών άλλων δήμων της Αθήνας, αφού η αυθαιρέτη δόμηση κυριάρχησε ως πρακτική στην οικοδόμηση ολόκληρου του τότε περιαστικού χώρου. Υπ' αυτήν την έννοια, η μελέτη περίπτωσης δεν φάνηκε εδώ ιδιαίτερος χρήσιμη, θα μπορούσε να απουσιάζει ή, καλύτερα, να συμπεριλάβει και άλλους δήμους.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

3.1 Μεταξύ κράτους και αγοράς

Φτάνοντας στο τέλος, και προκειμένου να εξαγάγω ένα τουλάχιστον συμπέρασμα, επανέρχομαι στον άξονα προσέγγισης της εργασίας: "πόλεις και σχεδιασμοί μεταξύ κράτους και αγοράς". Αποτιμώντας τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις της μεταπολεμικής περιόδου, θεωρώ τελικά ότι στις καθοριστικότερες αυτές στιγμές συγκρότησης και ανάπτυξης του αστικού χώρου, στις στιγμές εκρηκτικής οικοδομικής δραστηριότητας στην Αθήνα, δεν είναι ακριβές να υποστηρίξουμε ότι το ελληνικό κράτος απουσίασε. Πράγματι, φάνηκε ότι η εν λόγω οικιστική ανάπτυξη πραγματοποιήθηκε χωρίς την παραμικρή βοήθεια από το κράτος, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ένα ανύπαρκτο κράτος ή μια ανύπαρκτη κρατική πολιτική. Όλες οι μεταπολεμικές ελληνικές κυβερνήσεις επέμειναν αποφασιστικά στο αναπτυξιακό μοντέλο εκβιομηχάνισης της χώρας και εκμηχάνισης της γεωργίας, παρά τις εντονότερες αντιδράσεις του ξένου παράγοντα, τις μειωμένες οικονομικές δυνάμεις και τις αμφίβολες δυνατότητες εξεύρεσης πόρων. Στο πλαίσιο του αναπτυξιακού μοντέλου που επιλέχθηκε μετεμφυλιακά, όλες οι πολιτικές, οικονομικές και επενδυτικές δυνάμεις στράφηκαν σχεδόν αποκλειστικά στη βιομηχανία και, κατά δεύτερο λόγο, στη γεωργία. Οι υπόλοιποι παραγωγικοί τομείς, με δυναμικότερο εξ αυτών την κατασκευή κατοικίας, αποκλείστηκαν συνειδητά και αποφασιστικά από τις επίσημες πηγές χρηματοδότησης και δέχτηκαν ελάχιστη έως καθόλου κρατική ή/και τραπεζική βοήθεια. Η "απουσία", λοιπόν, του κράτους ως προς την οικιστική ανάπτυξη της Αθήνας (τον καταταμαχισμό της αγροτικής γης, τη μετατροπή της σε αστική, την πώλησή της, τη χάραξη των δρόμων, των κοινόχρηστων χώρων και των χώρων πρασίνου κ.ά.) και τη στέγαση των χιλιάδων εσωτερικών μεταναστών ήταν μια σαφής, σχεδιασμένη και αποφασιστική κρατική επιλογή. Πιο συγκεκριμένα, ήταν συστατικό στοιχείο της αναπτυξιακής στρατηγικής που επιλέχθηκε για την "Ανασυγκρότηση" της χώρας μετεμφυλιακά το οποίο, μάλιστα, λειτούργησε ανταποδοτικά για την υποτιθέμενη απουσία του κράτους.

3.2 Απολογισμός. Παραλείψεις.

Απολογιστικά, αξιολογώ θετικά τη μέθοδο προσέγγισης που επέλεξα, αντλώντας από το έργο του Aldo Rossi. Πράγματι, προκειμένου να ερμηνεύσουμε την ορατή μορφή της πόλης ή, καλύτερα, τις ορατές μορφές της πόλης, πρέπει να ψάξουμε στα βάθη της ιστορίας και να "ξεθάψουμε" αδιόρατες και απολύτως καθοριστικές κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και άλλες μορφογενετικές δυνάμεις. Είναι, μάλιστα, τέτοιο το ιστορικό βάθος και η συνθετότητά του που είναι αδύνατο να αποκαλύψουμε τα

πάντα, τουλάχιστον στο πλαίσιο μιας τέτοιας εργασίας. Αξιολογώ, λοιπόν, αρνητικά το γεγονός ότι πολλές αδιόρατες μορφογεννητικές δυνάμεις έμειναν στο "βάθος" της ιστορίας, μέχρι βέβαια την επόμενη "κατάδυση", που μπορεί να συμπεριλάβει αναλυτικότερη έρευνα σε υποθηκοφυλακεία, συμβόλαια, διαγράμματα κατάτμησης, στο θεσμικό πλαίσιο, σε στατιστικά στοιχεία, στον τύπο της εποχής, σε μαρτυρίες ανθρώπων κ.ά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αντωνοπούλου Σ., 1994, "Οι συνέπειες της οικοδομικής παραγωγής και του καθεστώτος γαιοκτησίας στην κοινωνικο-οικονομική συγκρότηση της μεταπολεμικής Ελλάδας", σε *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 4ο επιστημονικό συνέδριο Πάντειον Πανεπιστήμιο Νοέμβριος 1993, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα

Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (Α.Σ.Κ.Ι.), αρχείο της Ε.Δ.Α., *Κατοικία και στεγαστικό ζήτημα (1958-1967)*, φάκελος 458

Βαϊου Ντ., Μαντουβάλου Μ., "Επιλεκτική αναδρομή στη μελέτη της πόλης «μετά το 1968»", στα *Σύγχρονα Θέματα*, Τ. 76-77, σελ. 121-137

Βαρβαρέσος Κ., 2002, *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Σαββάλας

Γετίμης Π., Οικονόμου Δ., 1994, "Οικονομικές διαστάσεις της οικοδομικής δραστηριότητας στη δεκαετία του '50", σε *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 4ο επιστημονικό συνέδριο Πάντειον Πανεπιστήμιο Νοέμβριος 1993, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα

Δελλαδέτσιμας Π., 1994, "Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την πρώτη περίοδο της Ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50", σε *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, 4ο επιστημονικό συνέδριο Πάντειον Πανεπιστήμιο Νοέμβριος 1993, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα

Δρίκος Θ., 1994, *Οι πωλήσεις των οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής 1830-1831*, εκδόσεις Τροχαλία, Δήμος Γλυφάδας, Αθήνα

Ε.Μ.Π., (επ. υπεύθυνος: Γ. Πολύζος), 2000, ερευνητικό πρόγραμμα "Διερεύνηση Πολεοδομικών – Κοινωνικών παραμέτρων στο Δήμο Αχαρνών. Διατύπωση κατευθύνσεων στρατηγικού αστικού σχεδιασμού για μία βιώσιμη ανάπτυξη", Αθήνα

Ιορδάνογλου Χ., 2003, "Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα.", σε *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

Καζάκος Π., 2001, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα

Μαυρίδου Μ., 1987, *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Ν. Λιόσια. Πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από την διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου μέσω της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης*, διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π., Αθήνα

Μπάτσης Δ., 2004, *Η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κέδρος

Μπίρης Κ., 2005, *Αι Αθήναι. Από του 19ου εις τον 20όν αιώνα.*, Αθήνα, Μέλισσα

Παπαμίχος Ν., 2000, "Η μεταπολεμική πόλη, πόλη της αντιπαροχής", στο *1949-1967 Η εκρηκτική εικοσαετία*, Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Αθήνα

Ρόκος Δ., 1994, "Η πολιτική γης της περιόδου 1945-1967. Κοινωνικοπολιτικά αίτια και «αναπτυξιακές» και περιβαλλοντικές προεκβολές", σε *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*

(1945-1967), 4ο επιστημονικό συνέδριο Πάντειον Πανεπιστήμιο Νοέμβριος 1993, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα

Ρομπόλης Σ., 2000, "Η μετανάστευση στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967) ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής", στο επιστημονικό συμπόσιο *1949-1967 Η εκρηκτική εικοσαετία*, Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Αθήνα

Rossi A., 1991, *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη

Σταθάκης Γ., 2000, "Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και '60: Η Αθήνα ως αναπτυξιακό υπόδειγμα", στο επιστημονικό συμπόσιο *1949-1967 Η εκρηκτική εικοσαετία*, Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Αθήνα

Τσουκαλός Κ., 1974, "Συντηρητική «σταθερότης» - κοινωνική και οικονομική", στο *Η ελληνική τραγωδία: απ' την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες.*, Ολκός, Αθήνα